

І. М. Мацвеенка

выкладчык кафедры замежных моў
МДПУ ім. І. П. Шамякіна (г. Мазыр, Рэспубліка Беларусь)

АКТУАЛІЗАТАР: ЯГО СТРУКТУРА І РОЛЯ Ё СЕМАНТЫЗАЦЫІ ІНДЫВІДУАЛЬНА-АЎТАРСКІХ НЕАЛАГІЗМАЎ

З'яўленне новых слоў у паэзіі абумоўлена прагматычнымі патрабаваннямі: паэт выбірае з багатага лексічнага матэрыялу тое, што найбольш ярка, змястоўна і выразна перадае яго думкі і пачуцці. Калі такога слова няма, аўтар змяняе вядомае слова ці ўтварае новае. Новаўтварэнне дапамагае ажыццявіць пэўныя камунікатыўныя намеры: дакладна перадаць думку (узуальнага слова можа быць недастаткова), скараціць словазлучэнне ці сказ, падкрэсліць свае адносіны да прадмета гаворкі, даць яму сваю ацэнку, характарыстыку, прыцягнуць увагу чытача, пазбегнуць паўтору, выразіць складаны вобраз, забяспечыць рыфму. Даволі часта ўзнікненне неалагізма вызываецца не адной, а некалькімі прычынамі.

«Прадуктам» словатворчасці паэтаў з'яўляюцца індывідуальна-аўтарскія неалагізмы (ІАН), якія называюцца даследчыкамі па-рознаму: індывідуальныя словы, стылістычныя, індывідуальна-стылістычныя неалагізмы, неалагізмы кантэксту, літаратурныя неалагізмы, паэтычныя неалагізмы, аўтарскія новаўтварэнні і г. д. Мы разумеем пад гэтым паняццем маўленчыя наватворы, якія ўпершыню сустраліся на старонках

пісьмовага тэксту і не адзначаны ў слоўніках нацыянальнай мовы, жывуць толькі ў тэксе і валодаюць прыметай незвычайнасці.

Адной з прымет аказіяналізма з'яўляецца яго цесная сувязь з кантэкстам. На гэта звяртаў увагу яшчэ А. Лыкаў, які пісаў, што залежнасць ад кантэксту ў аказіянальных слоў значна большая, чым у узуальных, па-за кантэкстам аказіяналізмы не існуюць. Без апоры на кантэкст даволі цяжка зразумець іх сэнс [1, с. 12].

У сучасных даследаваннях устаноўлены розныя ступені залежнасці індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў ад кантэксту, якія маюць прамую сувязь са ступенню складанасці семантычнай і словаўтваральнай структуры аказіяналізма. Для семантызацыі аказіяналізмаў, утвораных па прадуктыўных словаўтваральных мадэлях, кантэкст не патрэбен, таму што значэнне слова праяўляецца праз яго ўнутраную форму. Па класіфікацыі Н. Бабенка [2, с. 14] такі кантэкст называецца «нулявым». Сапраўды, лёгка можна зразумець сэнс індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў *пухавісты*, *далмаціністы*, *асенне-жоўты*, не звяртаючыся да кантэксту: *пухавісты* – падобны на пух, *далмаціністы* – плямісты, як далмацін, *асенне-жоўты* – жоўты, як ліст восенню. Кантэкст вершаў падцвярджае, што мы правільна зразумелі гэтыя словы: *Зноў навакола лёг Наіш «белы бог». Нарэшце – пухавісты – прычкалі* [3, 230], *Лістабой і снегапад. Пад завяў хіт-парад Далмаціністы асфальт Крокам мераць буду* [3, с. 87], *На ўзлессі тым глынулі ветры Асенне-жоўтае лісцё* [4, с. 47]. Такія аказіянальныя адзінкі, якія патрабуюць нулявога кантэксту, даследчыкі называюць аказіяналізмамі I ступені (Н. Бабенка) [2], прагмалексемамі (І. Краснікава) [5], аказіяналізмамі I ступені складанасці (Р. Намітокава) [6].

Семантызацыя слоў, утвораных з парушэннем стандарту (па малапрадуктыўных ці непрадуктыўных мадэлях), патрабуе звароту да мікракантэксту – кантэксту стракі, сказу, штрафы. Напрыклад, *Чабаровая паляна – Меднакора блішчуць сосны* [7, с. 149]. Аказіяналізм *меднакора* ўтвораны складаннем асноў прыметніка *медны* і назоўніка *кара* з суфіксацыяй, сцісла перадае параўнанне – сосны ў сонечных промнях блішчуць так ярка, як бышцам кара іх з медзі – чырвона-жоўтага колеру.

Макракантэкст (кантэкст твора) патрэбен для семантызацыі слоў, утвораных непрадуктыўнымі ці аказіянальнымі спосабамі. Напрыклад, аказіяналізм *лэсасека* ўтвораны шляхам накладання першага слова *лэс* на пачатак другога слова *лесасека*: *лэсасека* ← *лэс* + *л(е)сасека*. У значэнні гэтай аказіянальнай адзінкі цесна перапляліся значэнні абодвух слоў: *лэсасека* – гэта месца, дзе на лесараспрацоўках (Сібір, ГУЛАГ) “секліся” лёсы людзей: *Шлях другі ў Сібір панёс Хмарамі ГУЛАГа. Дзе такі пазычыў лэс хутар, бедалага? Высякаў, як лес той, час Люд сякерай здэку. Вось такая, брат, у нас Выйшла лэсасека* [3, с. 84].

Словы, семантызацыя якіх патрабуе звароту да міні- ці макракантэксту, называюць аказіяналізмамі 2 і 3 ступені (Н. Бабенка), кантэкстуальнымі прагмемамі (І. Краснікава), аказіяналізмамі 2 і 3 ступені складанасці (Р. Намітокава). Аналіз індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў у творах сучаснай беларускай паэзіі паказвае, што гэта самая шматлікая група слоў.

Побач з гэтымі групамі аказіянальных адзінак вылучаецца яшчэ адна група слоў, якія І. Краснікава называе «аказіянальнымі культурэмамі». Гэтыя наватворы цяжка зразумець без «вертыкальнага» (культурна-гістарычнага) кантэксту, калі не валодаеш пэўнай затэкставай інфармацыяй. Інтэрпрэтацыя гэтых аказіяналізмаў залежыць ад энцыклапедычных, агульных ці сітуацыйных ведаў чытача. Да такіх слоў можна аднесці, напрыклад, слова «бугравоз»: *Бугравозы сяржантам к кювету прычалены, Чорны лак прыцярушан крытычным сняжком...* [8, с. 23]. Сэнс гэтага слова цяжка зразумець таму, хто не ведае, што ў мінулым стагоддзі жаргонным словам *бугор* называлі начальніка. Значыць, *бугравоз* – гэта іранічная назва машыны, на якой возяць начальніка, «бугра» (жарг.).

У сваім даследаванні мы разгледзім сувязь індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў сучасных беларускіх паэтаў з кантэкстам. Актуалізацыі семантычнай і словаўтваральнай структуры аказіяналізма ў кантэксте дапамагаюць узуальныя словы, якія даследчыкі называюць актуалізатарамі (М. Петрычэнка), апорнымі словамі (А. Міхайлін), стымуламі (В. Габінская), арыенцірамі або індыкатарамі (Т. Ганчарэнка, Р. Кісялёва).

Р. Намітокава сістэмазавала ўсе выпадкі актуалізацыі аказіяналізма і размежавала актуалізацыю лексічнай адзінкай у тэксце (лексічныя актуалізатары) і актуалізацыю зместам тэксту (тэкставыя актуалізатары) [6, с. 23].

Лексічныя актуалізатары ў сваю чаргу падзяляюцца на каранёвыя і структурныя. Каранёвыя актуалізатары – аднакарэнныя ўзуальныя словы, ужытыя з індывідуальна-аўтарскім неалагізмам у адным кантэксте: *І крышку прыцішку гамана Ў цішыні пазычыць да ночы...* [9, с. 356]. У гэтым кантэксте слова *цішыня* з’яўляецца адзінкавым лексічным актуалізатарам наватвора *прыцішак*. Сустрэкаецца ў паэтаў і такі прыём актуалізацыі аказіяналізма, як ужыванне некалькіх аднакарэнных узуальных слоў побач з новаўтварэннем (ланцуговы каранёвы актуалізатар): *Быў сусед да цябе прысуседзіўся, Адсуседзіла ты яго* [10, с. 53]; *Рыжыкаў рыжань Алёнку зрыжэла заве Ў рыжую замець. Хоча Алёнка на рыжа-збуялай траве Рыжа буяніць* [3, с. 222]. Дарэчы, у апошнім вершы на 39 слоў прыходзіцца 12 з корнем *рыж-*. Трэба адзначыць, што адзінкавыя каранёвыя актуалізатары могуць знаходзіцца ў прэпазіцыі ў адносінах да індывідуальна-аўтарскага неалагізма (прэпазіцыйныя актуалізатары), як, напрыклад, у наступным кантэксте: *Жыццё – адзіны валадар І радасці, і слёз, і мрояў. Геройскі ўчынак негероя – Не прапусціць чарговы ўдар* [3, с. 24], *Няхай маўчым, Няхай крычым – Душу зняверыць боль-зняверца* [9, с. 407]. Постпазіцыйныя актуалізатары займаюць постпазіцыю ў адносінах да наватвора: “*Ты белы воўк*”, – *Сказала мне Да незабыту незабытая* [9, с. 256].

Даволі распаўсюджаным у беларускай паэзіі з’яўляецца такі прыём актуалізацыі семантыкі наватвора, як ужыванне побач з аказіяналізмам аднаструктурных узуальных слоў (лексічныя структурныя актуалізатары).

У адным кантэксте могуць аб'ядноўвацца індывідуальна-аўтарскі неалагізм з узуальным словам той жа структуры (поўныя структурныя актуалізатары): *І голасам тугі У бяскрылли, і ў бяссілли Старэчыя Багі Са мною гаварылі* [4, с. 274], *Спазнаў у войску дзедаўшчыну, Жаніўся – звездаў бабаўшчыну* [11, с. 57]. *Бяскрылле* і *бяссілле* маюць аднолькавую структуру, утвораны ад назоўнікаў прэфіксальна-суфіксальным спосабам. *Бяссілле* – гэта адсутнасць фізічных сіл, значыць, *бяскрылле* – адсутнасць крыл (у пераносным значэнні, таму што гаворка ідзе аб людзях). У другім прыкладзе аказіяналізм *бабаўшчына* ўтвораны суфіксальным спосабам па аналогіі са словам *дзедаўшчына* (у арміі – парушэнне ў статутных адносінах старэйшымі салдатамі да малодшых). Значыць, *бабаўшчына* – гэта «перавышэнне паўнамоцтваў» з боку жонкі ў адносінах да мужа.

Індывідуальна-аўтарскі неалагізм і узуальнае слова могуць аб'ядноўвацца частковым структурным актуалізатарам – аднолькавым афіксам, напрыклад, *Ранак – туман, і апоўдзень – туман. Зябкасць, цямранасць, глухая зацятасць...* [12, с. 109]. Цікавым з'яўляецца выкарыстанне «каскада» (тэрмін А. Земскай) аказіяналізмаў, якія часта ўтвораны аднолькавым спосабам і маюць той жа набор афіксаў, што і структурны актуалізатар: *І маем толькі тое, што хацелі мець: Раздрай, разбой, разгрыз, размежаванне, – Усё для большага для выжывання, Нягледзячы на кроў і смерць* [13, с. 137]; *Базар жыцця адгуў, адгаманіў, Адшчодрыўся, адніўся, адкупіўся, Адганіў, адзайдрасціў, адманіў, Адхарахорыўся, адчапурыўся* [14, с. 168]. Такая паўтаральнасць у адным кантэксте структурных актуалізатараў і аказіяналізмаў прыводзіць да ўтварэння ў тэксте рытмадынамічнага малюнка, нагнавання пэўнага эмацыянальна-экспрэсіўнага зместу.

Пры тэкставай актуалізацыі кантэкст дапамагае праясніць семантыку індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў. Кантэкст можа непасрэдна (з дапамогай спецыяльных памет) указваць на структуру аказіяналізма, а можа самім зместам дапамагаць праясненню значэння новаўтварэння. Непасрэдныя тэкставыя актуалізатары падзяляюцца на графічныя (незвычайнае напісанне слова) і інтэрпрэтуючыя (аўтар паясняе сэнс аказіяналізма). Напрыклад, агаліць унутраную форму слова *сілас-офія* дапамагае яго напісанне праз злучок: *У крыкліўца свая філасофія, А ў каровы свая сілас-офія: Будзе сілас, дык дам малака* [15, с. 105]. У кантэксте таксама прысутнічае слова *філасофія*, па аналогіі з якім і ўтварыўся аказіяналізм: *сілас-офія* ← *сілас* + *філасофія*. Так утвараецца каламбур: *сілас-офія* – гэта філасофія каровы. Слова *ЛеГальна* на слых успрымаецца як узуальнае *легальна* ('па закону'). Аднак напісанне слова сведчыць пра тое, што гэта аказіяналізм, утвораны ад абрэвіятуры *ЛеГал*. Сам аўтар паясняе, хто гэта, у пачатку верша: *ЛеГал* (Леанід Галубовіч). Значыць, *ЛеГальна* – гэта па Леаніду Галубовічу: *Аднак законна ўсё, ЛеГальна – Няма ў тым справы крымінальнай* [3, с. 299]. У гэтым прыкладзе спалучаюцца графічная і інтэрпрэтуючая актуалізацыі. Інтэрпрэтацыя семантыкі наватвораў адбываецца і ў наступных прыкладах:

Лісеєм, брат, лісеєм (лісеєм ад слова “ліс”) [16, с. 258]; *І нашым мы і вашым. Маўляў, такое жыццё; З цялячай радасцю ў кароўнік Бег алканаўт Сухі Кузьма (Чытач, не варта лезці ў слоўнік – Такого слова там няма). Пра алканаўтаў я зазначу, Маўчыць, як рыба, слоўнік наш. Таму адразу растлумачу, Што гэта тое, што алкаш* [11, с. 72].

Апасрэдаваным тэкставым актуалізатарам з’яўляецца змест верша. Напрыклад, для семантызацыі слова *стракоззе* дастаткова сказа: *Тут, бачу, дзяўчо пралятае У чорным стракоззі павек* [18, с. 124]. Дзяўчына так нафарбавала павекі, што яны сталі падобныя на крылы страказы. Семантызацыі новаўтварэння *вінакардыя* дапаможа кантэкст страфы: *У забягайлаўцы зімой Максім сханіў вінакардыю. І з той пары згубіў спакой, І ходзіць быццам сам не свой, І ад хваробы злосна вые. Лячэння вернага няма... – Не выцягнуць з запойнага ярма* [17, с. 62]. Аказіяналізм утвораны нетыповым спосабам немарфемнага скарачэння і складання стылістычна разнародных элементаў па аналогіі са словам *стэнакардыя* і мае значэнне ‘хвароба п’янства’.

Вылучаецца таксама група актуалізатараў за тэкстам, калі для семантызацыі індывідуальна-аўтарскага неалагізма патрэбен вертыкальны кантэкст (кантэкст культуры, фонавыя веды носьбітаў мовы). Аналіз новаўтварэнняў, ужытых у творах сучаснай беларускай паэзіі, паказвае, што такіх аказіянальных адзінак нямнога, але яны ёсць. Напрыклад, ІАН *цыцэронія* матываваны прозвішчам рымскага палітычнага дзеяча, аратара, філосафа, пісьменніка Марка Тулія Цыцэрона (106–43 гг. да н.э.), які меў рэпутацыю лепшага аратара свайго часу і займаўся тэорыяй красамоўства. Значыць, *цыцэронія* – гэта сінонім красамоўства: *Аратары – аратыя Не новай цаліны, Вы марамі багатыя, І вам няма цаны... І ваша цыцэронія, Як залаты запас, Як нашых дзён іронія, Праславіць вас і час* [13, с. 38].

Трэба адзначыць, што лексічныя і структурныя актуалізатары існуюць у тэкстах не ізалявана, а ў комплексе. Такое аб’яднанне ўтварае найлепшыя ўмовы актуалізацыі індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў. Напрыклад, у страфе *Правалы памяці – Хвароба вырачэнцаў: Як ні круці – Усё сядзе на клін. Людзей – сланечнікаў-паварачэнцаў – зашмат, а сонца не хапае ім* [19, с. 24] выяўлена два індывідуальна-аўтарскія неалагізмы *вырачэнец* і *паварачэнец*. Сэнс першага зразумець можна і без кантэксту: *вырачэнец* – той, хто выракаецца, адмаўляецца ад чаго-небудзь. Выявіць семантыку другога аказіяналізма дапамагаюць некалькі актуалізатараў: частковы структурны актуалізатар *вырачэнец – паварачэнец*, змест кантэксту (апасрэдаваны тэкставы актуалізатар). *Людзі-паварачэнцы* параўноўваюцца са сланечнікам, які паварочваецца за сонцам. Значыць, *паварачэнец* – гэта чалавек, які, каб атрымаць сваю выгаду, каб падняцца крыху вышэй, да сонца, гатовы адрачыся ад чаго-небудзь.

Такім чынам, актуалізатары індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў дапамагаюць зразумець, як утворана слова, праясняюць яго лексічнае значэнне, указваюць на мэту словатворчасці паэта, раскрываюць узаемазвязь з іншымі словамі ў кантэксте.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Лыков, А. Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово) / А. Г. Лыков. – М.: Высш. шк., 1976. – 119 с.
2. Бабенко, Н.Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ: уч. пособие / Н. Г. Бабенко. – Калининград: Изд-во Калининградского гос. ун-та, 1997. – 81 с.
3. Дзень паэзіі-2005 / уклад. В. Шніпа. – Мінск: Маст. літ., 2005. – 318 с.
4. Мятліцкі, М. Палескі смутак: Вершы і паэма / Мікола Мятліцкі. – Мінск: Маст. літ., 1991. – 287 с.
5. Красникова, И. Р. Прагматика окказиональных антрополоксем в современном русском языке: автореф. ... дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / И. Р. Красникова; Рост. гос. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2004. – 31 с.
6. Намитокова, Р. Ю. Авторские новообразования: структура и функционирование (на материале современной поэзии): автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Р. Ю. Намитокова, Адыгейский гос. пед. ин-т. – Майкоп, 1989. – 33 л.
7. Мятліцкі, М. Замкнёны дом: вершы, паэмы / Мікола Мятліцкі. – Мінск: Маст. літ., 2005. – 316 с.
8. Верамейчык, У. Ліхаўня / У. Верамейчык. – Мінск: Маст. літ., 1997. – 80 с.
9. Барадулін, Р. Ксты: – Рыгор Барадулін. – 2-е дапоўн. выд. – Мінск: Рым.-катал. парафія св. Сымона і Алены, 2006. – 528 с.
10. Камейша, К. Я з пушчы: кніга лірыкі / К. Камейша. – Мінск: Маст. літ., 1995. – 254 с.
11. Ермалаеў, У. Радком па кумпалу: Гумарыстычныя, сатырычныя вершы, літаратурныя пародыі / У. Ермалаеў. – Мн.: Маст. літ., 1998. – 111 с.
12. Шах, С. “Нябёс высокая лагода...”; Сон: вершы / С. Шах // Полымя. – 2000. – № 7. – С. 108–109.
13. Тармола-Мірскі, Р. Прычасце: Паэзія / Р. Тармола-Мірскі. – Мінск: Маст. літ., 2000. – 288 с.
14. Барадулін, Р. Калі рукаюцца душы. Паэзія з прозай. З Васілём Быкавым. – Мн.: ГА БТ “Кніга”, 2003. – 344 с.
15. Камейша, К. Лінія лёсу: Вершы / К. Камейша. – Мінск: Маст. літ., 1996. – 126 с.
16. Вярцінскі, А. Хлопчык глядзіць...: Выбр. вершы і паэмы / Маст. І. Сытчанка / А. Вярцінскі. – Мн.: Маст. літ., 1992. – 318 с.
17. Верамейчык, У. Магарыч: Сатырычныя вершы і байкі / У. Верамейчык. – Мінск: Маст. літ., 1994. – 94 с.
18. Камейша, К. Паэма / К. Камейша // Маладосць. – 2001. – № 7. – С. 124.
19. Масарэнка, А. Вершы / А. Масарэнка // Полымя. – 2007. – № 4. – С. 24.
20. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка. – Мінск: БелЭн, 1996. – 784 с.